

प्राचीन शक्तिपीठको अनेक रूपमा टोखा चण्डेश्वरी

श्याममदन के.सी^१

लेखसार

श्री चण्डेश्वरी माईलाई सनातन धर्मालम्बीहरू चण्डिका, चामुण्डा, कुमारी भगवती आदि रूपमा पूजाअर्चना गर्दछन् । बौद्ध धर्ममा भने उग्रतारा, आर्यतारा, अजिमा, एकजटी, कुमारी देवीको रूपमा पूजा अर्चना गर्ने चलन छ । चण्डेश्वरी माईलाई कहिले भैरबी कालीकी छोरी कतै हिमालयपुत्री शैलजा भन्ने पनि गरिन्छ । चण्डेश्वरीको अनेक रूप देखिएको भए तापनि यिनी चण्डमुण्ड विनाशिनी महिषमर्दिनी देवी चामुण्डा भगवती नै हुन् । विष्णु धर्मोत्तर पुराणले यिनलाई चामुण्डा चण्डिका नाम दिइएको छ । पुराणहरूमा भगवतीले देवता, मनुष्य र असुरहरूको सृष्टि गरेको मान्दै तिनलाई जगतको संरक्षणका लागि जागरूक हुने देवी भनिएको पाइन्छ । चण्डेश्वरीलाई कतिपयले देवीका रूपमा पनि लिने गरेको पाइन्छ । चण्डेश्वरीलाई कतिपय संस्कृतिविद्हरूले कुमारीका रूपमा लिने गरेका छन् । शिवपत्नी पार्वतीका अनेक नामहरूमध्ये एउटा कुमारी पनि रहेको देखिन्छ । कालीलाई पनि चण्डेश्वरीको स्वरूप मानिएको छ । मानिसहरूले उपासना गर्ने विभिन्न देवीहरूमध्ये काली निकै महत्वपूर्ण मानिन्छन् । यिनलाई देवी दुर्गा र महिषासुरमर्दिनीका नामले पनि चिनिन्छ । यिनी कालो वर्णकी हुनाले यिनलाई काली भनिएको हो । चण्डेश्वरीलाई तिब्बती मूलका बौद्धमार्गीले एकजटीका रूपमा मान्ने गरेका छन् । एकजटी सजिलैसँग खुशी हुने र मानव कल्याण गर्ने देवीका रूपमा बौद्धधर्ममा प्रचलित देवी हुन् । एकजटीका रूपमा चण्डेश्वरी देवीलाई पूजा एवम् प्रार्थना गर्न तिब्बत र ताईवानबाट समेत मानिसहरू आउने गरेको देखिन्छ । प्रसिद्ध दक्षिणकाली चामुण्डादेवीलाई पनि चण्डेश्वरी नै हुन् भने मानिएका छन् । पहिले केवल पीठको रूपमा रहेको स्थानमा राजा प्रताप मल्लले हालको दुर्गाको मूर्ति बनाई स्थापना गराएको देखिन्छ । पारमेश्वरागम्, मत्स्यपुराण आदिमा चण्डेश्वरीलाई अष्टमातृकाको सृष्टिको रूपमा मानि अष्टदलकमलको माभ्रमा श्री चण्डेश्वरीदेवी विराजमान छन् । यिनको चारैतिर अष्टमातृकाहरू ब्रह्मी, माहेश्वरी, वाराही, वैष्णवी, कौमारी, चामुण्डा, ऐन्द्री, महालक्ष्मी भनिएको छ । देवी चण्डेश्वरीकै शरीरबाट सत्पमातृकाको उत्पत्ति भएको र आफू सहित अष्टमातृका भएकी हुन् भन्ने धार्मिक विश्वास छ । विश्लेषणबाट चण्डेश्वरीको विभिन्न नामले पूजाअर्चना गरे तापनि ती सबैको एकै स्वरूप चण्डेश्वरी रहेको देखिन्छ ।

शब्दकुञ्जी : सनातन, शक्तिपूजा, एकजटी, अद्वैत

परिचय

टोखामा रहेका विभिन्न शक्तिपीठहरूमध्ये चण्डेश्वरीलाई महत्वपूर्ण रूपमा लिने गरिएको छ । काठमाडौं जिल्ला अन्तर्गत पर्ने यो प्राचीन बस्ती काठमाडौंको उत्तरी क्षेत्रमा रहेको शिवपुरी आरक्षणको दक्षिणी काखमा अवस्थित छ । यसको उत्तरमा टोखा नगरपालिका वडा नं. १, पूर्वतर्फ बुढानिलकण्ठ नगरपालिका, दक्षिणमा टोखा नगरपालिकाको वडा नं. ८ र ४ र पूर्वमा तारकेश्वर नगरपालिकाभित्र रहेको छ । काठमाण्डौं उपत्यकाको टोखा प्राचीनकालदेखि नै प्रख्यात शहरको रहेको तथ्यलाई त्यहाँ प्राप्त संवत् ५१९ शिवदेब/अंशुवर्माको अभिलेखले स्पष्ट गरेको छ । मध्यकालमा पनि टोखा एउटा सांग्रामिक स्थलको रूपमा पनि प्रसिद्धि पाएको देखिन्छ । यसको उल्लेख सर्वप्रथम नेपाल सम्वत् ३७५ मा गरिएको देखिन्छ (वज्राचार्य र मल्ल, १९८५ पृ.४६) । त्यहाँ जयदेवले किल्लामा रहेको सुन

लुटेको हुँदा टोखा र नेपी किल्लाहरूले विद्रोह गरेको समेत उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यसबाट मध्यकालको पूर्वाद्धमा टोखा एउटा वलियो किल्लाको रूपमा प्रतिष्ठापित भएको देखिन्छ । राइटले उपत्यकाका चारैतिर होचा पहाडमा किल्लाका अवशेष भएको र ती किल्लाका चारैतिर खाई र ढिस्का देखेको कुराको वर्णन गर्नु भएको छ (राइट, १९६६, पृ.४५) । प्राचीनकालदेखि नै उपत्यकाका चाँगुनारायण, स्वयम्भु, वज्रयोगिनी, पशुपतिनाथ आदि देवस्थलहरू वनगढका रूपमा रहेको उल्लेख गरिएको पाइन्छ (बज्राचार्य र श्रेष्ठ, वि.स.२०३७, पृ.४५०) । यी तथ्यहरूबाट टोखाको वस्ती पनि मध्यकालको पूर्वाद्ध भन्दा अगाडि नै वसेको कुरालाई पुष्टि गर्दछ । टोखा साँस्कृतिक दृष्टिले पनि महत्वपूर्ण रही आएको पाइन्छ । टोखाको तपलाछी टोलको चोकमा लिच्छविकालीन सम्वत् ५१९ को एउटा अभिलेख समेत रहेको पाइन्छ । उक्त अभिलेखमा टोखाका

१. पि.एच.डी. शोधार्थी, नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

चारकिल्ला भित्रका जनतालाई दुःख नदिनु र अनावश्यक पिरोले राजाले नसहने कुरा उल्लेख गर्दै भविष्यमा हुने राजाले समेत यसको पालना गर्नुपर्ने व्यहोरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ (वज्राचार्य, वि.स.२०३०पृ.२६६-२६७)। यसले पनि टोखा एउटा छुट्टै राज्य नभएर काठमाण्डौको एउटा महत्वपूर्ण सांग्रामिक स्थलको रूपमा रहेको देखाउँछ । वंशावलीमा ने.स. ३७४ आश्विनमा जयदेवले किल्लाको सुन लिएको हुँदा नेपी र टोखा किल्लाहरूले विद्रोह गरेको उल्लेख गरिएको पाइन्छ (वज्राचार्य र मल्ल, १९८५,पृ.४६) । ने.स.४६० पौषमा भएको विद्रोहमा गोपालदेवको हत्या गरिएको पनि उल्लेख गरिएको छ । यसैगरी ने.स.४४६ मा पशुपतिमल्ल टोखामा गएर वसेको उल्लेख गरिएको छ(वज्राचार्य र मल्ल,१९८५, पृ.७२) ।

नुवाकोटका एक प्रसिद्ध भारदार जुतपाल त्यहाँबाट निष्कासित हुँदा नेपाल सम्वत् ४७८ मार्गमा टोखामै शरण पर्न आएको देखिन्छ । टोखाले वि.स.१८२२ जेठमा कुनै पनि प्रतिकार नै नगरी पृथ्वीनारायण शाहसँग मिल्न गएकोले कान्तिपुर राज्यान्तर्गतको यो टोखा प्रदेश गोरखा अधिराज्यमा विलिन भएको पनि त्यसमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । मध्यकालको पूर्वाद्धका विभिन्न समयमा घटेका घटनाहरूले टोखा विद्रोहीहरूको शरणस्थलको रूपमा पनि प्रसिद्ध थियो भन्ने पुष्टि गर्दछन् । टोखा सांस्कृतिक दृष्टिले पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण स्थलका रूपमा रहेको छ । मूर्ति, ढुङ्गेधारा, पोखरी, डवली र यस क्षेत्रमा रहेका चारदर्जन भन्दा बढी साना-ठूला अभिलेखहरू यहाँका साँस्कृतिक, ऐतिहासिक र धार्मिक महत्व बोक्ने धरोहरका रूपमा रहेका छन् (भट्टराई, वि.स. २०७५, पृ.२६) ।

प्राचीन कालमा नै यो ठाउँ एक व्यवस्थित शहरको रूपमा विकसित भईसकेको देखिन्छ । शिवदेव र अंशुवर्माले टोखामा राखेको अभिलेखमा काठमाडौँ उपत्यकाको उत्तरी भेकमा धर्मस्थलीको हाराहारी "टोखा" नामक प्रसिद्ध वस्ती रहेको उल्लेख गरिएको पाइन्छ (वज्राचार्य, वि.स.२०३०, पृ.२६६-२६७) । यस सन्दर्भले लिच्छविकालमा नै यो शहरलाई टोखा नामले पुकारिन्थ्यो भन्ने पुष्टि गर्छ । टोखामा प्राप्त भएका मध्यकालको उत्तराद्धका करिब दुईदर्जन भन्दा बढी अभिलेखहरूमा यसलाई "टोखा देश", "टोखा ग्राम" "जयपुरी देश", "जयपुरी नगर" र "लक्ष्मीपुर" भनेर उल्लेख गरिएको पाइन्छ (श्रेष्ठ, वि.स.२०५१, पृ.५१) । यसबाट टोखाले अधिदेखि नै प्रसिद्धि पाई विभिन्न खालखण्डमा विविध नामहरू रहेतापनि मध्यकालमा आएर अर्को नाम जयपुर पनि रहन गएको देखिन्छ (श्रेष्ठ, १९९६, पृ.२८५) ।

मध्यकालमा कुनै एउटा प्रदेशको नाम जनभाषा र संस्कृत भाषामा वेग्लावेग्लै राखिन प्रचलन पनि रहेकोले टोखाको नाम जनभाषामा टोखा र संस्कृतिमा जयपुर रहेको भनि टेक वहादुर श्रेष्ठले उल्लेख गर्नु भएको छ (श्रेष्ठ, १९९६, पृ.२८६)। कुनै पनि ठाउँको नाम एक-एक अर्थ विशेषको आधारमा राखिएको पनि पाइन्छ । कतिपयले नेवारी भाषामा "टोखा"को अपभ्रंस भएर टोखा भएको मानिएको छ । नेवारी भाषामा "तु"ले उखु र "खा"ले ठाउँ भनेर उल्लेख गरिएको पाइन्छ (मानन्धर, १९८६, पृ. ९४ र ३८) ।

लिच्छविकालमा "खा"प्रत्यय लागेका स्थाननाम शब्दहरू पाइन्छन् ती "खा" संस्कृत भाषा नभएर तिब्बती वर्मन हुन् । यस्ता प्रत्यय नेवारी

भाषामा अद्यापि प्रयोग हुँदै आएको देखिन्छ (मल्ल, १९८१, पृ.१३-१६)। उपत्यकामा अरूपनि "खा" प्रत्यय लागेका स्थाननाम शब्दहरू छन् । यट्खा, प्यूखा आदि अझै पनि प्रचलित स्थानका रूपमा रहेको शब्द हुन् । कतिपय संस्कृतिविद्हरूले यस स्थानमा प्राचीनकालमा अत्यधिक रूपमा उखु पाइने हुनाले त्यसको नाम "तुखा"रहेको र नेवारहरूले आफ्नो बोलीचालीको उच्चारणमा "त" लाई "ट" भन्ने गरेको हुँदा उच्चारण गर्न सजिलोको लागि तोखाबाट पछि अपभ्रंस भएर टोखा हुन गएको भन्ने चर्चा पाइन्छ (श्रेष्ठ,१९९६,पृ.२८६) ।

मध्यकालमै टोखालाई लक्ष्मीपुर पनि भनिएको पाइन्छ । प्रचलित किंवदन्ती अनुसार एक दिन एकजना भिक्षु भिक्षा माग्दै हिड्ने क्रममा उनले अपेक्षा गरेको भन्दा अधिक अन्न यहाँका बासिन्दाहरूले उनलाई दान दिएछन् । यसबाट अत्यन्त खुशी भएका भिक्षुले यस गाउँका सम्पूर्ण मानिसहरूको निवासमा लक्ष्मीले बास गरुन भनेर सदिच्छा व्यक्त गरेका हुनाले यसै समयदेखि यस गाउँलाई "लक्ष्मीपुर" नाउँले चिन्न थालिएको हो यसलाई पुष्टि गर्ने प्रमाणिक आधार नभएपनि यस ठाउँलाई "लक्ष्मीपुर" नाउँले धेरै समयसम्म सम्बोधन गरिएको कथाहरू आफूहरूले बुढापाकाहरूबाट सुन्ने गरेको वर्ष ६५ का माइला महर्जनको भनाई रहेको छ । प्राचीनकालमा टोखामा प्रशस्त उखु खेती हुने गरेको पनि उल्लेख पाइन्छ । त्यसरी उत्पादन भएको उखुको स्थानीय व्यापारिहरूले चाकु बनाई व्यापार गर्ने गरेको टोखा चाकुले प्रख्याती पाएको छ । चाकु बनाउने क्रम निरन्तर चलिरहेको देखिन्छ । वि.स.१८६५ को एउटा पत्रमा टोखाका महेश वस्नेतले ८० रोपनी जग्गाको वार्षिक ८० धानि गुड कर स्वरूप भन्सार बुभाएको उल्लेख गरेको पाइन्छ (श्रेष्ठ, १९९६, पृ.२८६) ।

नेवारी भाषामा टु को अर्थ "उखु" र "ख्या" को अर्थ फल्ने ठाउँ भन्ने बुझिन्छ अर्थात् नेवारी भाषामा उखु पाउने फाँटलाई टुख्या भनिने हुँदा यसैबाट टोखा नाम रहन गएको मानिएको छ (धौवन्जार, वि.सं.२०६८,पृ.८२) । अझै पनि उपत्यकामा भक्तपुर दही, खोकनाको तेल र टोखाको चाकु प्रसिद्ध रहेको पाइन्छ । यसबाट उखु उत्पादन हुने भएकोले नेवारी भाषामा यसको नाम 'तुखा' बाट पछि गएर 'टोखा' रहन गएको भन्ने भनाइहरू रहेको देखिन्छ । एक अर्को किंवदन्तीअनुसार प्राचीनकालमा यो गाउँ एक शहरको रूपमा रहेको हुँदा त्यस समयमा यहाँ "टो" नाम गरेको एउटा 'ख्याक' (राक्षस) ले मानिसहरूलाई दुःख दिई हैरान बनाएको अवस्थामा एक तान्त्रिकको सहयोगमा त्यो दुष्ट ख्याकलाई मारिएको हुँदा त्यही "टो" शब्द पछि गएर टोखा हुन गएको भन्ने जनश्रुति रहेको पाइन्छ (ओफ्फा, वि.स.२०७१, पृ.५२)। चण्डेश्वरीलाई विभिन्न नामकरण गरिए उपासना गर्ने गरिएको देखिन्छ । शक्तिपीठका विभिन्न देवीहरूलाई अनेक नामकरण गरे तापनि सबै प्रतिनिध्व गर्ने चण्डेश्वरी हुन् भन्ने तथ्यलाई प्रमाणित गर्न खोजिएको छ ।

अध्ययन विधि

अनुसन्धान स्वरूपका दृष्टिले यो अध्ययनकार्य अन्वेषणात्मक प्रकृतिको एक गुणात्मक अध्ययन हो । विषयका दृष्टिले यो एक भौतिक संस्कृतिको अध्ययन हो । त्यसैले यस अध्ययनका लागि तथ्यहरू

पनि गुणात्मक विशेषतायुक्त आवश्यक पर्दछ । यस कुरालाई आधार मानेर यो अध्ययनका लागि आवश्यक तथ्यहरू प्राथमिक र द्वितीय स्रोतहरूबाट संकलन गरिएको छ । प्राथमिक स्रोत अर्न्तगत कतिपय तथ्यहरू यस क्षेत्रका पुरातात्विक स्थलहरू एवं कलाकृतिहरूको विषयमा स्थलगत अन्वेषण गरेर केही तथ्यहरू टोखा क्षेत्रको जानकार विज्ञहरूसँगको अन्तर्वाताबाट तथा यहाँको पुराना भौतिक सम्पदाहरूको अवलोकन आदिबाट संकलन गरिएका छन् । द्वितीय स्रोत अन्तर्गतका पूर्व प्रकाशित अभिलेखहरू, पुस्तक, पत्रिकाहरूबाट र कतिपय तथ्यहरू प्रकाशित अप्रकाशित किम्बदन्ती एवं आख्यानहरूबाट अवशेषहरू यकिन गर्नका लागि पूर्व प्रकाशित पुस्तक र लेखहरू तथा संस्कृति विषय र पुरातत्व विषयका विषय विज्ञ एवं प्राध्यापकहरूसँग अन्तर्वाताको माध्यमबाट पनि तथ्यहरू संकलन गरिएको छ । मौखिक परम्परा, अभिलेख, भौतिक अवशेष तथा पुर्वप्रकाशित सामग्रीहरूको आधारमा भौतिक संस्कृति व्याख्या र विश्लेषण गरिनेछ । यस अध्ययन कार्यलाई भौगोलिक रूपमा टोखानगर पालिकाको बडा नं. २ मा मात्र सिमित गरिएको छ । समय, साधन र स्रोतको अभावले अध्ययन उत्खनन् र भौतिक अवशेषको निरपेक्ष तिथि निर्धारण गर्न सकिएको छैन । अन्वेषणको क्रममा चण्डेश्वरीको सम्बन्धमा विविध नामहरूको प्राप्तिका आधारमा निष्कर्षमा पुग्दा त्यस्ता अभिलेखहरूको स्थान परिवर्तन पनि भएको हुन सक्दछ । यस्तो अवस्थामा प्राप्त निष्कर्ष केही तलमाथि पर्ने हुन सक्छ यी कुरालाई यो अध्ययन कार्यको परिणाममा देखापर्न सक्ने सीमा मानिएको छ ।

भगवती

चण्डेश्वरीको प्रतिनिधित्व गर्ने पहिलो देवी भगवती हुन् । भगवानकी शक्ति या पत्नीलाई भगवती भनिएको छ । पुराणअनुसार उमाको नाम पनि भगवती रहेको पाइन्छ (पाण्डे, १९८८, पृ. ४६६) । हिन्दूहरूमा प्रायः देवीहरूलाई भगवती भन्ने चलन पनि रहेको छ । पुराणहरूमा भगवतीले देवता, मनुष्य र असुरहरूको सृष्टि गरेको मान्दै तिनलाई जगतको संरक्षणका लागि जागरूक हुने देवी भनिएको पाइन्छ । चौध प्रकारका पशु, यज्ञ र यज्ञ विधिको रचना गर्ने पनि भगवती नै हुन् भन्ने कुरा पुराणहरूमा वर्णित छ (शर्मा, १९८६, पृ. ३६५) । यिनलाई माया गर्दै मानिसहरूले देवताको यज्ञ गर्नुपर्ने र भगवतीले रचना गरेको यज्ञ नियमानुसार गरेमा मनुष्यलाई देवताले रक्षा गर्ने उल्लेख पुराणहरूमा गरिएको पाइन्छ । हिन्दू धारणामा भगवतीलाई सर्वोच्च शक्तिका रूपमा लिने गरिकोले पनि चण्डेश्वरीलाई भगवतीको रूपमा लिएको देखिन्छ ।

देवी

चण्डेश्वरीलाई कतिपयले देवीका रूपमा पनि लिने गरेको पाइन्छ । चण्डेश्वरी नामक स्मारिका पनि चण्डेश्वरीलाई देवी चण्डेश्वरी भनेर सम्पादकीयमा उल्लेख गरिएको छ । नेपाल महात्म्यमा चण्डेश्वरीलाई चण्डासुर हन्ता सिंहरूढा देवी भएको कुरा वताइएको छ । वास्तवमा देवीको अर्थ सर्वशक्ति माया भन्ने हो । हिन्दू पुराणहरूमा यिनलाई देवताभन्दा पनि शक्तिशाली मानिएको पाइन्छ । यिनलाई सङ्कट हटाउने मान्यतामा यिनको स्तुति गर्ने परम्परा हिन्दूहरूमा प्रचलित रहेको छ (शर्मा, १९९९, पृ. ४३८) । मार्कण्डेय पुराणमा देवीका लागि

दुर्गा सप्तसतीको व्यवस्था नै गरिएको देखिन्छ । यिनले अनेकौ अवतार लिएको, दानवहरूसँग युद्ध गरेको तथा तिनीहरूलाई पनि हराएको कथा तथा मिथकहरू पौराणिक साहित्यमा प्रसस्तै पाइन्छन् । सप्तमातृका, अष्टमातृका, नवदुर्गा र दशमहाविद्या लगायतका कैयौ प्रकारका देवीको पूजाआजा नेपालमा हुने गरेको छ । नेपालीमा तान्त्रिक देवीको तान्त्रिक रूपमा नै पूजाआजा गर्ने परम्परा रहि आएको छ । माथि उल्लिखित सन्दर्भहरूले चण्डेश्वरी शक्तिशाली देवी हुन् भन्ने पुष्टि गर्दछन् ।

कुमारी

चण्डेश्वरीलाई कतिपय संस्कृतिविद्हरूले कुमारीका रूपमा लिने गरेका छन् । अग्नि पुराणमा पनि कौमारी स्वरूपमा पनि चामुण्डा प्रकट हुने कुराको वर्णन पाइन्छ । मार्कण्डेय पुराणअनुसार चण्डमुण्ड हुने हुँदा यी देवी चामुण्डा नामले ख्यात छिन् (जोशी, वि.सं. २०५०, पृ. ७) । वनेपा तथा भक्तपुरमा रहेको चण्डेश्वरीको मन्दिरमा उनको वाहन मयूर पनि राखिएको देखिन्छ । केही धार्मिक ग्रन्थहरूमा पनि चण्डेश्वरीलाई कुमारी नै मानेका छन् । वामनपुराणको अध्याय १९ मा "यो जेष्यते स्मत्कुलजां रणाग्रे तस्याः स भर्ता पि भविष्यतीति ॥३४॥" भनिएको छ (पाण्डे, १९८८ पृ. ४४७) । यस पंक्तिले यी चण्डेश्वरी कुमारी रहेको स्पष्ट रूपले देखिन्छ । त्यस्तैगरी देवानन्द रचित चण्डेश्वरीको एक हिन्दी स्तोत्रमा यिनलाई त्रिनयनी मयूरवाहनी असुरसंहारिनी कुमारीका रूपमा वर्णन गरिएको छ । रक्तचन्दन वनस्ति चम्क बृक्षवासिनी यिनी जगदम्बे चण्डेश्वरी सकल गुहारिनी भएर देवताहरूको लागि चण्डासुरालाई मार्ने भनेर पनि त्यस स्तोत्रमा उक्तीर्ण गरिएको पाइन्छ (जोशी, वि.सं. २०५० पृ. ७) । यसैका आधारमा कतिपय विद्वानहरूले चण्डेश्वरीलाई कुमारी भनेर उल्लेख गरेका हुन् । चण्डेश्वरी नामक स्मारिकामा जीत वहादुर मानन्धरले विभिन्न आधारहरू दिएर वनेपाकी चण्डेश्वरी कुमारी हुन् भनेर उल्लेख गरेको पाइन्छ (पाण्डे, १९८८, पृ. ४४७) ।

शिवपत्नी पार्वतीका अनेक नामहरूमध्ये एउटा कुमारी पनि हो । स्कन्दपुराणको कुमारीखण्डमा कुमारी माहात्म्यमा विस्तृत व्याख्या गरिएको छ । स्मृतिहरूमा वाह्व वर्षीय कन्यालाई पनि कुमारी भनिएको पाइन्छ । कुमारीको साधनाको लागि कुमारीतन्त्र नामक शाक्त ग्रन्थ पनि पाइएको छ । यसरी कुमारीका रूपमा अनेकन देवीहरू रहेका छन् । कुमारीलाई शाक्तले पूजाआजाको अनिवार्य अङ्ग मानिएको छ । सामान्यतः नवरात्रीका अवसरमा एकदेखि १६ वर्षसम्मका कुमारीको पूजाआजा गर्ने चलन नेपालमा पाइन्छ । सन्ध्या, सरस्वती, त्रिधामूर्ति, कालिका, सुभगा, उमा, मालिनी, कुब्जिका, कालषकर्षा, अपराजिता, रुद्राणी, भैरवी, महालक्ष्मी, पीठनायिका, क्षेत्रज्ञ र अनन्दा आदि कुमारीका स्वरूपहरू हुन् (शर्मा, १९९९, पृ. २२३) । उपत्यकामा तुलजाको कलश सर्वप्रथम तिरहुते महारानी देवलदेवीले सिम्रौनगढबाट ल्याएको पाइन्छ । तिनले नै भक्तपुर दरवारमा तुलजाको कलश स्थापना गरेपछि त्यही नै तुलजाको मन्दिर स्थापना गरियो । कालान्तरमा उपत्यकाका तीनैवटा दरबारको प्राङ्गणमा तुलजा मन्दिर निर्माण गरिएका हुन् । भवानीका रूपमा यिनको पूजाउपासना गर्ने परम्परा छ । नेपालमा कुमारीलाई जीवित देवीका रूपमा पनि पूजाआजा गर्ने

परम्परा रहेको पाइन्छ । उपत्यकाको तीनवटै शहरमा कुमारी छनोट गरी पूजाआजा गर्ने गर्दछन् । यहाँ कुमारीलाई तुलजाकी अवतार मान्ने पनि गरिएको छ । वंशावलीहरूका आधारमा जयप्रकाश मल्लका समयदेखि जीवित कुमारीको पूजा गर्ने प्रचलन चलेको पाइन्छ । एक किम्बदन्तीअनुसार जयप्रकाश मल्ल तलेजु भगवानीसँग सधैँजसो गोप्य रूपमा भेटघाट गरी पाशा खेल्ने गर्दथे । एक दिन उनकी छोरीले तलेजुसँग राजाले पाशा खेलिरहेको देखिन् । तलेजु भवानी तुरुन्तै त्यहाँबाट अन्त्येधान भईन् । त्यस दिन सपनामा उनले जयप्रकाश मल्ललाई, “शाक्य थरकी कन्यालाई मेरो प्रतिरूपमा छनोट गर्नु, म उनैमा लीन भएर रहन्छु,” भनिन् । त्यस बेलादेखि जयप्रकाश मल्लले उपत्यकामा कुमारी छान्ने चलन चलाएका हुन् (पाण्डे १९८८ पृ. ४४८) । खासगरी शक्तिको रूपमा पनि कुमारीलाई प्रस्तुत गरिदा पनि चण्डेश्वरी पनि शक्तिकै एक रूप भएकोले कुमारी भनिएको हुन सक्छ । ललितपुर चाकवहाल टोलमा रहेको नेपाल सम्वत ८१७ को पौष कुष्ण त्रयोदशी आइतवार राखिएको शिलालेखमा “चण्डिकालाई नमस्कार □ मयूरमा चढेकी, रातो जीउ, रातो वस्त्र भएकी, शक्ति, अक्षयमाला, विन्दु मुन्द्रा भएकी कुमारीलाई नमस्कार,” भनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ । नेपाल सम्वत ८७१ को वनेपाको एक अभिलेखमा यिनका वाहन रूपमा पंछीलाई दर्शाइएको छ । “ऊँनमःश्री ३ चण्डेश्वर्य ॥ चण्डेश्वरी चण्डविनाश दक्षीसुरेन्द्वंघा गिरिराज कन्या । भक्तेष्टदां चारु मयूरयानां शक्त्यायूधौ वारि शशांकचुडा” भनिएको छ (पाण्डे १९८८ पृ. ४४८) ।

वासु अजिमा

चण्डेश्वरीलाई अजिमा भन्ने गरेको पनि देखिन्छ । भक्तपुरमा यिनलाई चासुअजिमा भन्दछन् । काठमाडौंको स्वयम्भूमा देवी हारितीको एउटा मन्दिर छ । त्यसलाई अजिमा भन्ने भनिन्छ । यी देवीले बिफर लगायतका विभिन्न प्रकारका रोगहरूको संक्रमणबाट मानिसहरूलाई जोगाउने विश्वास स्थानीयहरूमा छ । किम्बदन्तीअनुसार यिनको उत्पत्ति अघि कुनै वेला स्वयम्भू भेगका वालवच्चा प्रत्येक दिन हराउन थाले । त्यसको कारण खोजी गर्दा यी अजिमाले तिनीहरूलाई निरन्तर रूपमा खाने गर्दिरहेछन् । त्यसपछि तिनीहरूले अजिमाको विध्वंसका वारेमा बुद्धलाई उजुरी गरे । बुद्धले पनि हारितीको उक्त कदमलाई नियन्त्र गर्नको लागि उनको सवैभन्दा प्यारो कान्छो छोरा पक्रिएर उसलाई उपदेश दिए । आफ्नो प्यारो छोरा हराएकोमा हारितीलाई ज्यादै दुःख लाग्यो । तिनलाई खोज्दै तिनी बुद्ध भए टाउँमा पुगिन् । बुद्धले पनि तिनलाई किन अरुका वच्चा खाएको त भनी सोधेछन् । त्यसपछि हारतीले पनि बुद्धलाई अव त्यसो नगर्ने शर्त गरिछन् (जोशी, वि.सं. २०३९ पृ. १२०) । त्यो शर्त मञ्जुर गरेपछि तिनलाई आफ्ना बालवच्चाको सुरक्षाको लागि पूजाआजा गर्न लागिआएको जनविश्वास छ । यद्यपि रोगव्याधिको प्रकोपले मानिसहरूलाई नसताओस् भनेर पनि हारतीको पूजाआजा गर्ने गरिन्छ । हिन्दू र बौद्ध दुवैले अजिमाको पूजाआजा गर्दछन् । यिनी तान्त्रिक देवी हुन् । यिनी पनि शक्तिको रूपमा रहेको हुँदा चण्डेश्वरलाई पनि आफ्नो सुरक्षा दिने भएकोले अजिमा भनिएको पनि हुनसक्ने देखिन्छ ।

चामुण्डा

चण्डेश्वरीलाई मानिसहरूले चामुण्डाको रूपमा समेत उपासना गर्ने गरिएको पाइन्छ । मार्कण्डेय पुराण अनुसार चण्डमुण्ड हुँदा यी देवी चामुण्डा नामले प्रख्यात छन् मार्कण्डेय पुराणमा चण्ड र मुण्डनामका असुरहरूको वध देवीले गरेको हुँदा तिनको नाम चामुण्डा भएको हो (जोशी, वि.सं. २०५०, पृ.७)। धार्मिकग्रन्थमा उल्लेख भएअनुसार देवीको महिषासुरसित सङ्ग्राम हुनुभन्दा पहिले महिषासुरसित वैवाहिक सूत्रमा एकबद्ध हुने वार्तालाप भए अनुरूप श्वेतकालीको नृत्यमा पनि श्वेतकालीको पुत्रीको रूपमा चण्डेश्वरीलाई प्रदर्शति सर्वप्रथम तिनको र असुरराज बीच वार्तालाप भएको दर्साइएपछि तिनले असुरराजलाई वध गरेको नृत्य प्रस्तुत गरिएको उल्लेख छ । यस नृत्यले कालीचामुण्डाले सर्वप्रथम नव यौवना स्वरूपभई आफ्नो हावभाव कटाक्षद्वारा असुरराजलाई आफूतिर आकर्षित गरी तिनलाई मारेको दर्शाएको पाइन्छ (जोशी, वि.सं. २०५०)। विष्णु धर्मोत्तर पुराणको अध्याय १२३ मा चामुण्डालाई प्रेतहरूको साथमा रहने र सर्पको आभूषण धारण गर्ने देविका रूपमा चित्रित गरिएको छ,

“चामुण्डा प्रैतगारक्ता विकृतास्याहिभूषण ।
दष्टोग्रा क्षीणदेहा च गताक्षी भीरुपिणी ॥

खेटं पाशधनुर्दण्ड कुठारम् चेति विभ्रती॥ (जोशी, वि.सं. २०५० पृ. ७) ।

ललितपुरमा परम्परागत रूपले प्रचलनमा आएको लोकोक्ति अनुसार ललितपुरस्थित ईखालखु टोलमा सर्पको रूप लिई हरिसिद्धिको नाच हेर्न आएकी बनेपाकी चण्डेश्वरीलाई ललितपुर सुलिम्ह टोलका एक तान्त्रिक राजोपाध्याय गयोजू भन्ने व्यक्तिले तन्त्रबलले समाती नियन्त्रणमा लिई मन्दिरमा लगेर पूजा आराधना गर्ने गरेका थिए । प्रस्तुत लोकोक्ति तथा ललितपुरमा इन्द्रजात्राको अवसरमा सम्पन्न हुने चण्डेश्वरीको जात्रामा नागको मूर्ति ल्याइने चलन छ । उसले चण्डेश्वरीको चामुण्डा स्वरूपलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । प्रतिमाशास्त्रमा उल्लिखित लक्षणअनुसार विशेषगरी कुमारीको मूर्तिमा सर्पाभूषण हुँदैन । त्यो सन्दर्भलाई यसले पूष्टि गरेको छ । साथै चामुण्डालाई प्रेतहरूको साथमा रहने भनी वर्णन गरिनु र शवारूढ भनिनुले, चण्डेश्वरीको चामुण्डासितको अभिन्न सम्बन्धलाई प्रमाणित गर्दछ ।

चण्डेश्वरीको एक पीठ ललितपुरको बालकुमारी स्थानमा पनि रहेको छ । त्यहाँ साँल्ह टोलका ल्हासा व्यापारी श्रेष्ठहरूले सो चण्डेश्वरी पीठमा प्रत्येक वर्ष देवाली पूजा गर्ने गर्दछन् । सो अवसरमा तिनीहरूले देवी चण्डेश्वरीको साथै कागको पनि पूजा गरी बलिभाग चढाउँछन् । कागले बलिभाग नखाएसम्म तिनीहरू कसैले पनि खान नहुने परम्परा रहेका छ । यस परम्पराले पनि चण्डेश्वरीको चण्डिका अथवा चामुण्डा स्वरूपलाई स्पष्ट पार्दछ । अमरकोषअनुसार कागका दश नामहरूमध्ये बलिपुष्ट र बलिभुक्त पनि हुन् । श्री विष्णुपुराण, तृतीय अंश, अध्याय ९ मा पिण्डदानाद्वारा अतिथिहरूको, स्वाध्यायद्वारा ऋषिहरूको, पुत्रोत्पत्तिद्वारा प्रजापतिको, बलिहरूद्वारा भूतगणको तथा वात्सल्य भावद्वारा सम्पूर्ण जगतको पूजा गर्दै मानिसहरू आफ्ना कर्मद्वारा उत्तमोत्तम लोकहरू प्राप्त

गर्दछन् भन्ने वाक्यको उल्लेख छ । यसले कागहरू भूतप्रेत गणकै रूपमा लिइने यथार्थतिर यंगित भई चण्डेश्वरीको चामुण्डा अथवा चण्डिकासित अत्यधिक सामिप्यता भएको देखाएको छ (जोशी, वि.सं.२०५० पृ. ७) । कतिपय चण्डेश्वरीसित सम्बन्धित प्रायःअभिलेखहरूमा चण्डेश्वरीलाई चण्डमुण्ड हन्ता चामुण्डा कालीकै रूपमा वर्णन गरिएको पनि पाइन्छ ।

शिवपत्नी रुद्राणीका विभिन्न नामहरू छन्, ती चामुण्डा, कपालिन, काली भवानी, दुर्गा, गौरी, पार्वती, उमा र महादेवी हुन् । अन्य देवताका तुलानामा शिवपत्नीको ज्यादा महत्व रहेको कुरा विभिन्न पुराणहरूले उल्लेख गरेका छन् (शर्मा, १९९९पृ.३२४) । शिवजी दयालु र उग्र भएसरह नै पार्वती पनि दुवै स्वरूपकी हुने कुरा हिन्दू पुराणहरूले बताएका छन् । मार्कण्डेय पुराणका अनुसार चण्ड र मुण्डलाई मार्न दुर्गाको कोधरूपि निधारबाट कालीको उत्पत्ति भई चण्डमुण्डको बध गरेपछि चामुण्डा नामले पुकारिन लागेकी थिइन् । नेपालमा चामुण्डालाई सप्तमातृका, अष्टमातृका, नवदुर्गा, दशमाहाविद्या मध्येकी एक देवीका रूपमा पनि पूजाआजा गर्ने परम्परा रहेको छ । मूर्तिकलामा चामुण्डा देवीलाई जिब्रो बाहिरनिकालेकी, शवमाथि उभिएकी र नरमुण्डमाला लगाएकी देवीका रूपमा उग्र स्वरूपमा देखाउने चलन छ । यिनको मन्दिर काठमाडौँस्थित जोरपाटीमा रहेको छ । यहाँ सतीदेवीको भएको मान्यता राखिन्छ । किम्बदन्ती अनुसार यिनलाई उपत्यकाकी भाँडाकुडा र रूपैयापैसा सापटी दिने देवीका रूपमा लिने गरिन्छ । अघि कसैले यसरी सापटी लिएको बस्तु रूपैसा नफर्काएको हुनाले आजकल त्यस्तो सापटी पाउन छाडिएको कुरामा स्थानीय मानिसहरू विश्वास गरि आएको पाइन्छ (भट्टराई, वि.सं.२०६७,पृ.९०) । यी माथिका कारणहरूले गर्दा मानिसहरूले चामुण्डालाई पनि चण्डेश्वरीको रूपमा उपासना गर्ने गरेको पाइन्छ । काठमाडौँको किसिपिडी गाउँको चामुण्डादेवीको मन्दिरलाई पनि चण्डेश्वरीदेवी भनी पुकार्ने गरिएको पाइन्छ । उक्त मन्दिरमा रहेको नेपाल सम्वत ७९४ को शिलालेखमा "श्री ३ चामुण्डादेवीलाई सिंह चढाइयो" भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । भक्तपुरमा रहेको चौनुनारायणको मन्दिरमा रहेको छिन्नमस्ता भगवती मन्दिरमा अष्टमातृका मन्दिरको तोरणको अभिलेखमा पनि "कल्याण होस । संवत् ७९१ वैशाख कृष्ण द्वादशी आदित्यवारको दिन श्री ३ यिताजु चामुण्डा परमेश्वरी आदि अष्टमातृकालाई प्रशन्नपार्न यो तोरण चढाईयो (शर्मा, १९८६, पृ. ३२०)" भनि उल्लेख भएबाट यहाँ पनि चण्डेश्वरी देवीको स्थापना भएको रहेछ भन्ने देखिन्छ ।

काठमाडौँको वलम्बुमा रहेको चामुण्डा देवीको मन्दिरमा नेपाल सम्वत ८३३ मा ढुङ्गाको प्रस्तरको सिंहको प्रतिमा चढाएको कुरा उक्त मूर्तिको पादपीठमा राखिएको अभिलेखबाट पुष्टि भएको देखिन्छ । यसबाट बलम्बु क्षेत्रमा पनि करीब ३०० वर्ष अघिदेखि चण्डेश्वरीको देवीको अस्तित्व रहेको थाहा पाउन सकिन्छ । भक्तपुरको महाकाली पीठ, कालिकास्थान पिपलवोटको पश्चिम जोरपाटीमा रहेको नेपाल संवत् ८५६ को शिलापत्रमा "श्री चामुण्डालाई नमस्कार । चण्डमुण्डलाई नाश गर्ने देवी चामुण्डाकै चरणकमल नै एक मात्र शरण जान योग्य छ । उनैदेवी चण्डिकाले संसारलाई सूर्यले भै प्रकाश दिई रहेकी छन्, ती देवीलाई नित्य नमस्कार गर्दछ (शर्मा,

१९८६, पृ. ३२०)" भनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

चण्डी

चण्डेश्वरीको रूपमा चण्डीको पनि उपासना गर्ने गरिएको पाइन्छ । संस्कृत साहित्यमा अनुसार चण्डी दुर्गादेवीको एउटा नाम हो । यिनी कुनै बेला दयालु रूपमा रहन्छिन् भने विश्वास गरिने छ । यद्यपी ज्यादाजसो उग्र रूपमा पूजाआजा गर्ने चलन छ । उमा, गौरी, भवानी, पार्वती, हैमवती र जगन्माता आदि उनका दयालु रूप छन् । उग्र रूपमा काली, चण्डी र भैरवी को रूपमा पूजाआजा हुने गरेको पाइन्छ (शर्मा, १९९९,पृ.३१३) । चण्डीको उत्पत्तिको सम्बन्धमा प्राप्त पौराणिक कथानुसार चण्ड र मुण्डले उत्पात मच्चाएको तथा तिनीहरूलाई देवताले पनि हराउन नसकेको हुनाले तिनीहरूले एकजान सुन्दर कन्यालाई सृष्टि गरेछन् । यी देवी दुर्गा रहिछन्, महिषासुरको वध गर्नका लागि चण्डीको रूप लिइन् । महिषका रूपमा आएका चण्डमुण्ड आदि राक्षसलाई बध गरिन् भनी उल्लेख गरिएको छ । यिनलाई उग्र देवी मान्दै भूतप्रेत र पिशाचलाई यिनको गण मान्ने गरिन्छ । यिनी पनि शक्तिको देवी हुनाले दशैँको समयमा दुर्गा देवीको पूजाआजा गर्ने तथा घरघरमा चण्डीपाठ गर्ने चलन छ ।

दुर्गा

दुर्गालाई चण्डेश्वरीको रूपमा मानिसहरूले पूजा उपासना गर्ने गरिएको पाइन्छ । मानिसहरूलाई दुर्भाग्यबाट बचाउने देवीलाई दुर्गा भनिन्छ । यिनको नामोल्लेख सर्वप्रथम महाभारत महाकाव्यमा पाइन्छ । उक्त ग्रन्थमा उनलाई विन्ध्यपर्वतमा वस्ने, मदिरा, मासु र पशुबलीबाट प्रशन्न हुने मान्दै महिषासुरमर्दिनी र कन्याकुमारी पनि भनिएको छ । देवी महात्म्यमा दुर्गाले डरलाग्दा र बलवान् कैयौँ राक्षसहरूको वध गरेको चर्चा पाइन्छ । शुरुमा मांश र मदिराबाट पूजिने यी देवी वैष्णव धर्मको प्रभाव बढेपछि बैष्णवी वन्न पुगिन । उमा, पार्वती, सावित्री, अम्बिका र गायत्री सवै दुर्गाका नामहरू हुन् (शर्मा, १९९९,पृ.४२७) । मार्कण्डेय पुराणको दुर्गासप्तसतीमा नवदुर्गाको नामोल्लेख गरिएको पाइन्छ । शैलपुत्री, ब्रह्मचारिणी, चन्द्रघण्टा, कुष्माण्डा, स्कन्दमाता, कात्यायनी, कालरात्री, महागौरी र सिद्धिधातु पर्दछन् । दुर्गालाई सुन्दर रूपवाली (त्रिपुरासुन्दरी), हातमा अनेक प्रकारका अस्त्रहरू धारण गरेकी, हिवाहन भएकी र महिषासुरको बध गर्ने आदि विश्लेषण दिइएका छन् । आश्विन शुक्लपक्षमा उनको नौ दिन र रातसम्म पूजाआजा गर्ने परम्परा छ । दशैँ पर्वमा दुर्गादेवीको पुजाआजासँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण चाड हो । दशैँका नौ दिनसम्म चण्डीपाठ गर्ने र तिनका नाममा पशुबलि दिने चलन छ । त्यसैले मानिसहरूले आफ्नो सुरक्षा, सम्बृद्धिका लागि दुर्गालाई पनि चण्डेश्वरी मानी उपासना गर्दछन् ।

काली

चण्डेश्वरीमा कालीको पनि मूर्ति रहेको छ भने कालीलाई पनि चण्डेश्वरीको स्वरूप मानिएको छ । मानिसहरूले उपासना गर्ने विभिन्न देवीहरूमध्ये काली निकै महत्वपूर्ण मानिन्छन् । यिनलाई देवी दुर्गा र महिषासुरमर्दिनीका नामले पनि चिनिन्छ । यिनी कालो

वर्णकी हुनाले यिनलाई काली भनिएको हो । यिनलाई चण्डीका नामले पूजाआजा पनि गरिन्छ । यिनका नाममा कालीकापुराण समेत वनेको छ । उक्त ग्रन्थलाई कालितन्त्र भनिन्छ । यिनलाई यहाँ बलि दिने चलन छ । महाभारतमा कालीको पहिलो चर्चा गर्ने ग्रन्थ हो । यस ग्रन्थमा अर्जुनले काली र महाकालीको स्तुति गरेको उल्लेख गरेको पाइन्छ । मार्कण्डेयपुराणमा शुम्भ र निशुम्भको लडाईंमा पार्वतीको शरीरबाट अम्बिका उत्पत्ति भएको र शरीर कालो भएकाले तिनलाई काली भनिएको विवरण छ (शर्मा, १९९९, पृ. ४१०) ।

सामान्यतः काली, महाकाली, भद्रकाली, गुट्यकाली, रक्षाकाली, दक्षिणकाली, श्यामशनकाली र चामुण्डा कालीका लागि दिइएका मुख्य नामहरू हुन् । नेपालमा कालीलाई चामुण्डाको रूपमा पूजा प्राचीन कालदेखि हुने गरेको देखिन्छ । मध्यकालदेखि भने कालीको पूजा उपासनाले ज्यादा महत्त्व पाउन थालेको हो । मध्यकालमा कालीलाई श्यामशनसँग सम्बन्धित देवी मानेर तिनका मूर्ति र मन्दिरहरू खोला या नदीको छेउमा निर्माण गर्ने चलन चल्यो । तिनलाई पशुबली व्यापक रूपमा दिने चलन पनि मध्यकालभर चलिरह्यो । नेपालमा मध्यकालतिरै सिद्धकाली, भद्रकाली, महाकाली, रक्तकाली, रक्षाकाली श्यामशनकाली, दक्षिणकाली र दन्तकालीका रूपमा पूजाआजा गर्न लागियो । यसैको व्यापक प्रभावका कारण पनि हुन सक्छ वा मानिसहरूले प्रस्तरबाट निर्मित मूर्तिहरू नचिनेर पनि होला सवै देवीका मूर्तिहरूलाई चण्डेश्वरी नै मानेर पूजाउपासना गर्न लागेको पाइन्छ ।

ललितपुरको पिम्बहाल भित्र पूर्वपट्टिको सानो मन्दिरको अगाडि नेपाल सम्वत् ८८६ को शिलालेखमा ".... भवानीलाई नमस्कार । हित गर्ने, कल्याण गर्ने, चण्ड मुण्डको टाउको काट्ने, राम्रो हाँस भएकी कालिका देवीलाई ढोगदछु" भन्ने उल्लेख गरिएको पाइन्छ (शर्मा, वि.स.२०५७, पृ.३६) । चण्डेश्वरीलाई विविध नामले पूजाअर्चना गरे तापनि ती सवैको एकै स्वरूप चण्डेश्वरी नै भएको तथ्यलाई विभिन्न साहित्यिक ग्रन्थहरूले पुष्टि गरेका छन् । संस्कृतविद् हरिराम जोशीले पनि देवी चण्डेश्वरी कुमार कार्तिकेयकी पत्नी कौमारी नभई चामुण्डा काली नै भएको कुरा उल्लेख गर्नु भएको छ (जोशी, वि.सं.२०५०, पृ.७) । माथि उल्लिखित देवीहरूको स्वरूप फरक भएपनि तिनीहरूको गर्ने काममा पनि एकै प्रकारको देखिन्छ । मानिसहरूलाई मात्र नभए देवताहरूलाई समेत राक्षसी प्रवृत्तिबाट रक्षा गर्नु यिनीहरूको महत्त्वपूर्ण कार्य हो । मानिसहरूले पनि आफ्नो सुरक्षा र शक्ति आर्जनका लागि चण्डेश्वरी देवीको उपासना गर्ने गरेको पाइन्छ ।

पार्वती

ललितपुर राजदरवारको मूलचोकको पूर्वपट्टिको लिङ्गमा दलानको निलामा टाँसिएको नेपाल सम्वत् ७८६ आश्विन शुक्ल प्रतिपदाको सुवर्ण पत्राभिलेखकको उच्चारणमा "कल्याण होस् । श्री भगवानीलाई नमस्कार । ठूला लडाईं अट्टहाँस गर्ने भएकी, भयङ्कर खड्ग लिने भएकी, चण्डमुण्ड दैत्यलाई मार्ने भएकी, लामो मुण्डमाला लाउने भएकी, मात्तिएका दैत्यहरूलाई नष्ट पार्ने भएकी डरलाग्दो रूपधारण भएकी, प्रलयकालको मेघ जस्तै गर्जन भएकी पार्वती(चण्डेश्वरी) लाई नमस्कार गर्दछु भन्ने उल्लेख गरिएको छ । नेपाल सम्वत्

७८३ को ललितपुर पिंगवहाल स्थित चण्डेश्वरी मन्दिरको अभिलेखमा उँनमःभवान्यै ॥ शिवशक्तिस्वरूपाय व्यापिनी, सव्वरूपिनीसर्व्व दोष प्रशान्ताय समस्ते भूतस्वामिनी॥ भनी यी देवीलाई भागवान् शिवकी शक्ति स्वरूपिनीको रूपमा दर्शाइएको छ (जोशी, वि.सं. २०५०, पृ.७) ।

एकजटी

माई चण्डेश्वरीलाई तिब्बती मूलका बौद्धमार्गीले एकजटीका रूपमा मान्ने गरेको पनि पाइन्छ । एकजटी सजिलैसँग खुशी हुने र मानव कल्याण गर्न देवीका रूपमा बौद्धधर्ममा प्रचलित देवी हुन् । एकजटीका रूपमा चण्डेश्वरी देवीलाई पूजा एवम् प्रार्थना गर्ने तिब्बत ताईवानबाट समेत मानिसहरू आउने गरेको पाइन्छ । लामा र बौद्धमार्गीहरू समयसमयमा चण्डेश्वरी पीठमा आउने र पूजापाठ गर्ने गर्दछन् । वि.स.१३८९-१४१३ सम्म वनेपामा शासन गर्ने शासक अनेकरामलाई उनका पुत्र मदनसिंहले "एकजटी चरणसेवक कान्तिवरलब्ध" भनी उल्लेख गरेको देखिएकोले पूर्वमध्यकालदेखि नै नेपालीहरूले पनि चण्डेश्वरीलाई एकजटीको रूपमा पूजा एवम् उपासना गर्ने प्रचलन रहेको देखिन्छ (विरलित वि.सं. २०६२ पृ. ११) ।

दक्षिणकाली

प्रसिद्ध दक्षिणकाली चामुण्डादेवीलाई पनि चण्डेश्वरी नै हुन् भन्ने मानिएको पाइन्छ । पहिले केवल पीठको रूपमा रहेको स्थानमा राजा प्रताप मल्लले हालको दुर्गाको मूर्ति बनाई स्थापना गराएको भन्ने रहेको पाइन्छ । यी देवीसँग सम्बन्धित तिथि मिति सहितको सबैभन्दा पुरानो आधिकारिक रूपमा यी देवीको यात्रा नै मूर्तिको मुकुटलाई लिन सकिन्छ । त्यस मुकुटको अभिलेखमा नेपाल सम्वत् ३६० आश्विन कृष्ण एकादशी भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ । चामुण्डा देवी नै चण्डेश्वरी देवी हुन् भन्ने उल्लेख पाइन्छ ।

गुहेश्वरी

गुहेश्वरी देवी चण्डेश्वरीकै मूलरूप हुन् । यस कुराको पुष्टि कालिका कुलकमार्चन नाम हस्तलिखित ग्रन्थमा पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यसग्रन्थमा गुहेश्वरीका पन्ध्रमुख रहेको बताइएको छ, ती माहेश्वरी, चण्डेश्वरी, गणेश्वरी, हण्डेश्वरी, योगेश्वरी, महाचण्डेश्वरी, महाचण्डेश्वरी, महाचण्डेश्वरी, महारागचण्डेश्वरी, महाखगचण्डेश्वरी र महामहेश्वरीचण्डेश्वरी हुन् (शर्मा, १९९९ पृ. ५१०) ।

अष्टमातृका

पारमेश्वरागम्, मत्स्यपुराण आदिमा चण्डेश्वरीलाई अष्टमातृकाको सृष्टिको रूपमा मानि अष्टदलकमलको माफमा श्री चण्डेश्वरीदेवी विराजमान छन् । यिनको चारैतिर अष्टमातृकाहरू ग्राम्ही, माहेश्वरी, वाराही, वैष्णवी, कौमारी, चामुण्डा, ऐन्द्री, महालक्ष्मी रहेको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यिनी माफमा उग्रचण्डीको रूपमा विराजमान भई चारैतिर रुद्रचण्डा, प्रचण्डा, चण्डाग्रा, चण्डनायिका, चण्डा, चण्डवती, चण्डरूपमा र चण्डिद्वारा घेरिएर रहेकी छन् (शर्मा १९९९ पृ. ५१०) ।

सप्तमातृका

देवी चण्डेश्वरीकै शरीरबाट सप्तमातृकाको उत्पत्ति भएको र आफू सहित अष्टमातृका भएकी हुन् भन्ने धार्मिक विश्वास रहेको पनि पाइन्छ । यसको आधारमा देवी चामुण्डाको मुखबाट ब्रम्हायणी, गृह्य अगंबाट माहेश्वरी, कष्टबाट कौमारी दुवै हातबाट वैष्णवी (महालक्ष्मी), पीठयुबाट वाराही, स्तनबाट चण्डी(ऐन्द्री) र हृदयबाट नारसिंही उत्पत्ति भएको मानिएको छ (शर्मा, वि.स.२०५७, पृ.३६) ।

निष्कर्ष

नेपालमा प्राचीन कालदेखि चण्डेश्वरीको पूजाआजा र उपासनागर्भ परम्परा रहीआएको देखिन्छ । चण्डेश्वरीको सम्बन्धमा स्कन्दपुराण अन्तर्गत नेपाल महात्म्यमा सविस्तार वर्णन गरिएको छ । जसमा यस ग्रन्थमा तिनलाई चण्डासुर हन्ता सिंहारूढा देवी भएकोतिर स्पष्ट सङ्केत गरेको पाइन्छ । स्वयं चण्डासुरद्वारा पराजित हुँदा यिनी चण्डेश्वरी नामले ख्यात भएको कुरा उक्त पुराणमा वर्णित छ । सोही ग्रन्थाट नेपाल मण्डलका चार नारायणहरूमध्ये चौगुनारायणको आख्यानसित पनि चण्डेश्वरीको आख्यानको सम्बन्ध रहेको कुरालाई पुष्टि मिल्दछ । नेपालको एक भाषावंशावलीले चण्डेश्वरीलाई उपयुक्त चार नारायणमध्येका विशङ्खु नारायणकी शक्तिको रूपमा मानेको छ । नेपाल महात्म्य, स्कन्द पुराण, स्वयंभू पुराणलगायत अन्य कतिपय पौराणिक साहित्यमा स्थान विशेष केही कथन फरक उल्लेख भएको भए तापनि देवताको रक्षाको लागि चण्डेश्वरीको प्रादुर्भावका सम्बन्ध चण्डासुर दैत्य वधसँग जोडिएको देखिन्छ । श्री चण्डेश्वरी माईलाई सनातन धर्मालम्बीहरू चण्डिका, चामुण्डा, कुमारी भगवती आदि रूपमा पूजाअर्चना गर्दछन् । बौद्ध धर्ममा भने उग्रतारा, आर्यतारा, अजिमा, एकजटी, कुमारी देवीको रूपमा पूजा अर्चना गर्ने चलन पाइन्छ । चण्डेश्वरी माईलाई कहिले भैरबी कालीकी छोरी कतै हिमालयपुत्री शैलजा भन्ने गरेको देखिन्छ ।

चण्डेश्वरीको अनेक रूप देखिएको भए तापनि यिनी चण्डमुण्ड विनाशिनी महिषमर्दिनी देवी चामुण्डा भगवती नै हुन् । चामुण्डा चण्डी नै हुन् भन्ने कुरामा कुनै शङ्का नभएको धारणा संस्कृति विदहरूको छ । महिषासुरमर्दिनी भगवती दुर्गाकै एक रूप छन् । असुरजातिसित युद्ध गर्दा देवी चण्डेश्वरी सिंहारूढ थिइन् । तिनले दानवपतिलाई त्रिशुलले घोपेर मारेका समय मयूर आदि चराचुरुङ्गी भएका सुर परिवार तथा सम्पूर्ण वाहजगत हर्षले गद्गद् भएको कुरा नेपालाधिपति महाराज श्री विष्णुमल्लद्वारा रचित चण्डेश्वरीको एक स्तोत्रमा वर्णन गरिएको छ । "हेमाई गसें सिंह बाहिनी त्रिशुलन सुसे म्हसं म्हइखा सुर परिवार, स्थाना वबहिरी लोक गनस्पती सफु थन हतत तं न्हिलाव वारम्वार ॥३॥" विष्णु धर्मोत्तर पुराणले यिनलाई चामुण्डा चण्डिका नाम दिइएका छन् । चण्डेश्वरीले समयअनुसार विभिन्न समयमा भगवती, देवी, कुमारी, चासु अजिमा, चामुण्डा, चण्डी, दुर्गा, काली, पार्वती, एकजटी, दक्षिणकाली, गुहेश्वरी, अष्टमातृका र सप्तमातृकाको रूप लिएको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

ओभा,सुरेश(वि.स.२०७१).काठमाडौं विकास सन्देश. काठमाडौं :

काठमाडौं जिल्ला समन्वय समिति ।

कर्न.वोल्फग्याङ्ग(१९९३).ट्रेडिसनल आर्किटेक्चर आफ द काठमाडौं म्याली. काठमाडौं :रत्नपुस्तकभण्डार ।

कायस्थ, चन्द्रराज(वि.स.२०६२).श्री चण्डेश्वरी माहात्म्य. काभ्रेपलाञ्चोक : चण्डेश्वरी मन्दिर पुनःनिर्माण तथा छाना सुधार समिति ।

के.त.वि.(वि.सं.२०७५).नगरपालिका स्तरीय जिल्ला वस्तुगत विवरण. काठमाडौं : केन्द्रीय य तथ्याङ्कविभाग ।

के.त.वि.(२०६९).राष्ट्रिय जनसङ्ख्यातथा घरधुरी तथ्याङ्क२०६८, राष्ट्रिय प्रतिवेदन. कामाडौं : केन्द्रिय तथ्याङ्कविभाग।

खनाल, ध्रुव (वि.सं २०७१). ऐतिहासिक नगरी टोखा चण्डेश्वरी, काठमाडौं ।

खतिवडा, सोमप्रसाद(वि.सं.२०७०).नेपाल संस्कृति विश्वकोश काठमाडौं : जनता प्रसारण तथा प्रकाशन लिमिटेड ।

खनाल, मुक्तिनाथ (अनु) (वि.सं. २०५८). नेपाल महात्म्य अध्याय पन्ध्रौं, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

खनाल, ध्रुव (वि.सं.२०७१).ऐतिहासिकनगरी टोखा चण्डेश्वरकाठमाडौं : श्री चण्डेश्वरी मन्दिर निर्माण तथा संरक्षण समिति ।

जोशी गजराज(वि.सं. २०७१).सपनतीर्थको आविर्भा. काठमाडौं : मनकाजी डंगोल ।

फा,तारिजिस(सं),(१९९३). ब्रह्मपुराणम. इलाहावाद : हिन्दु साहित्य सम्मेलन ।

टोखा नगरपालिका <https://tokhamun.gov.np>

दर्नाल, प्रकाश (वि.सं. २०५०). टोखा स्थित चण्डेश्वरी क्षेत्र : एकअध्ययन.चण्डेश्वरी. वनेपा : वनेपा नगरपालिका स्मारिका पृ. (२४-३०) ।

नघ:भनी,तीर्थलाल(वि.सं.२०५०).चण्डेश्वरी. चण्डेश्वरी. वनेपा : वनेपा नगरपालिका स्मारिका (पृ. ६१-७०) ।

भट्टराई, देवेन्द्र (वि.सं.२०६४).टोखा क्षेत्रको साँस्कृतिक अध्ययन., काठमाडौं: अप्रकाशित शोधपत्र,नेपाली इतिहास,सँस्कृति तथा पुरातत्व विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

मानन्धर,ज्ञानकाजी(वि.स.२०७१).श्री चण्डेश्वरी माहात्म्य(अनु.). काभ्रेपलाञ्चोक :श्री चण्डेश्वरी मन्दिर पुनःनिर्माण तथा छाना सुधार समिति ।

योगी,देवीनाथ(वि.सं.२०१३).देवमाला वंशावली.काठमाडौं : ज.शुरशम्शेर जवरा नारायणहिटी ।

लम्साल,देवी प्रसाद(वि.स.२०२३).वनेपाकीचण्डेश्वरी,वनेपा : वनेपा नगरपालिका स्मारिका ।

शर्मा,विष्णुकान्त(वि.सं.२०७५).चण्डेश्वरी देवी एक अध्ययन अभिलेख., काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक

उडडडडड डडडडडड ।

सुरेश, किरण (वि.सं.२०७४). टोखा तुख्य र चाकु, काठमाडौं : अन्नपूर्ण पोष्ट शनिवार परिशिष्टा, घ २९ पौष ।

श्रेष्ठ, टेक बहादुर, (१९९६), टोखा : एक ऐतिहासिक चर्चा कन्ट्रीब्यूसन अफ नेप्लिज स्टुडियो भोलम २३, काठमाडौं : ने.ए.अ.कं. त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

श्रेष्ठ वादे.सुर्यचन्द्र (वि.सं.२०६२).चण्डेश्वरी महात्म्य, बनेपा : श्री चण्डेश्वरी मन्दिर पूनःनिर्माण तथा छाना सुधार समिति ।